

Oxuya verilən tələblər

İfadəli oxu üçün aşağıdakı tələblər yerinə yetirilməlidir:

1. Danışdığın kimi oxu
2. Sadə və təbii oxu
3. Durğu işarələrinin tələbini gözlə
4. Sözləri aydın və düzgün tələffüz et
5. Ayrı-ayrı adamların sözlərini oxuyarkən hər şəxsin xarakterinə görə səsini dəyiş.
6. Oxuduğun mətnin məzmununa uyğun olaraq səsini ölç, lazım olan yerdə onu qüvvətləndirib zəiflətməyi bacar.
7. Qrammatik məntiqi və emosional vurğunu gözlə
8. Oxu zamanı nəfəsini idarə etməyi bacar və s.

İfadəli qiraəti təmin edən qrammatik fasilənin gözlənməsi

Qrammatik fasilə etdikdə durğu işarələri ilə bağlı olan fasilə nəzərdə tutulur. Şagird oxuduğu mətnə durğu işarələrinə fikir verməklə fasilənin yerini müəyyənləşdirir və ona riayət edir. Hər bir durğu işarəsi olan yerdə səs müəyyən qədər dəyişir.

Nöqtə fikrin bitdiyini bildirir, səsin aşağı düşməsinə tələb edir.

Nöqtəli vergül fikrin müəyyən qədər bitdiyini bildirir, səs nöqtəyə nisbətən bir qədər aşağı düşür.

Qoşa nöqtə fikrin bitmədiyini göstərir, yəni hələ də nə isə aydınlaşdırılacaq, dəqiqləşdiriləcəkdir.

Vergül fikrin bitmədiyini göstərir, səsin artırılmasını tələb edir.

Tire fikrin sözləi fadəsində müəyyən bir sözün buraxıldığını göstərir və fasilə tələb edir.

Sual və nida işarələri adamın niyyətini emosional boyalarla verilməsinə xidmət edir.

Şagirdlər yalnız III-IV siniflərdə durğu işarələrinə düzgün riayət edə bilirlər. Lakin bu isə I sinifdən başlanılmalıdır.

İfadəli qiraəti təmin edən məntiqi fasilənin gözlənməsi

Bu fasilənin gözlənməsi nisbətən çətinidir. Məntiqi fasilə çox zaman heç bir işarə tələb etmir. Lakin məntiqi fasilədən yerində istifadə olunmadıqda mətnin məzmunu təhrif olunur. Çox zaman uzun cümlələrin oxunuşunda şagirdlər

nəfəs almaq üçün yersiz fasiləyə yer verirlər. Bu isə qiraətini fədəliliyinə zərər verir.

Fasiləyə düzgün riayət edilməsi üçün cümlələri mənaca sıx bağlı olan sözlər qrupuna ayırmaq lazımdır. Qiraət zamanı həmin sözlər qrupunun hər biri bir söz kimi tələffüz olunur və asanlıqla bir-birindən ayrılır. Bu qruplararasıda ani bir fasiləyə əməl edilməlidir.

Oxunun ifadəliliyi üçün psixoloji fasilədən düzgün istifadə edilməsi də vacibdir. Məşhur səhnə ustası K.S. Stanislavski yazmışdır ki, əgər məntiqi fasiləsiz nitq savadsız hesab olunursa, psixoloji fasiləsiz o cansızdır. İbtidai siniflərdə psixoloji fasiləni praktik yolla başa salmaq mümkündür. Ə. Məmməd xanlının “Buz heykəl” hekayəsində uşaqlar oxuyurlar: “Birdən lap içəridən bir cüt uşaq gözü kəşfiyyatçı əsgərin gözlərinə dikilir.” Bu cümlədə *birdən* sözündən sonra edilən fasilə dinləyicini intizarda saxlayır. Fasilədən sonra dinləyicilərin qarşısında təəccüb və sevinc dolu bir səhnə açılır. *Birdən* sözündən sonrakı fasilə şaxtadan dönmüş ananın qucağında uşağın sağ qalması ilə əlaqədar şagirdlərin keçirdikləri heyranət hissini qüvvətləndirir.

Oxunun rəvanlığı. Oxunun ifadəliliyinə onun normal rəvanlığı və sürəti də təsir göstərir. İfadəli oxunun sürəti təxminən normal sifahi nitqin sürətinə bərabər olmalıdır. Həddindən artıq *surətli və yavaş*, yersiz fasilələrlə oxu çətin qavranılır. Sürət şeirin məzmununa görə seçilir. H. Ziyanın “Mənim babam” şeiri yavaş sürətlə oxunur, çünki işləyən babadır. O yavaş-yavaş ağacların dibini belləyir.

Bir gün atam babama Baba güldü: -Ay oğul

Söylədi: Əlim ayrılırsa işdən,

-Dincəl bir az İnan elə bilərəm

Təqaüdə çıxmısan Daha yaşamıram mən.

Sənə işləmək olmaz.

Oxunun ritmi. Bədii oxuda, xüsusilə şeirlərin oxusunda *ritm* mühüm yer tutur. Oxu prosesində sonsuz davam edən düz xətt ritmin gözlənilmədiyini bildirir. Ritm hər hansı təkrar olunmayıb, eynicinsli hadisənin dövrü olaraq bərabər təkrarlanmasıdır. Bu zaman sürətlənmə və yavaşım, gərginlik və zəifləmə, uzunluq və qısalıq eyni ölçüdə növbələşir. Əslində tam eyniliyi gözləmək mexaniki ritmikliyə apara bilər.

Melodika: Oxu prosesində müxtəlif yüksəklikdə olan səslər üzrə onun yuxarı və aşağı hərəkəti melodika adlanır. Durğu işarələri cümlənin

melodikliyini, ahəngliliyini qaydaya salır. Nəqli cümlənin sonunda səsin tonu aşağı düşür, sual cümləsində isə özünəməxsus melodika yaranır.

Tembr: Tembr nitqin özünəməxsus rəngi olmaqla ona bu və ya digər ekspressiv-emosional xassə verir. Hər bir adamın səsi tembrlə fərqlənir. Səsin tembrilə müxtəlif adamların səsləri arasındakı tanış adamın səsinə müəyyən etmək mümkündür. Nitqin melodikasının zənginləşdirilməsində bu əlavə vasitə kimi çox mühüm əhəmiyyəti var. Hər bir adamın nitqi səslənməsi onun nitq aparatının quruluşu və fəaliyyətindən və səslənməsinin xarakterindən asılıdır. Danışmaq zamanı emosiyadan asılı olaraq insanın səsi adi normadan fərqlənir, çaları dəyişir. İnsanın səsinə onun əhvali-ruhiyyəsini bilmək olur. Oxu prosesində yazıçının məqsədi nitqin emosional çalarlığı ilə verilir. Tembr bədii əsəri al-əlvan bəzəyir. Bununla da əsərdəki surətlər prizmadan görünən kimi görünür.

Diksiya hər bir sözün aydın, dəqiq tələffüz olunmasını tələb edir. Diksiyanın normallığı nitq aparatının quruluşundan və onun işinin düzgün təşkilindən asılıdır. Normal diksiyanı təmin etmək üçün ayrı-ayrı səslərin artikulyasiyası, tələffüzünə görə yaxın səslərin (*b-p, v-f, q-ğ, d-t, j-ş, z-s*) müxtəlif səs birləşmələrinin (*krt, kst, kšt, kft, qko, fku, qke, şti*), hecaların tələffüzü üzrə məşqlər təşkil olunmalıdır. Diksiyanı normallaşdırmaq məqsədilə fonetikanı yaxşı öyrətmək, xorla tələffüz və xor oxutmaqdan istifadə etmək də məsləhət görülür. Kəkələmə, pəltəklik, tıntınlıq olan uşaqlarla fərdi iş aparılmalı, dodaqların ləng tərپənməsi damaqların sıxılması, dilin ağır hərəkət etməsi, tələskənlik hallarına yol verilməməlidir. Çalışmaq lazımdır ki, şagirdlərin diksiyaları aydın, səlis olsun.

Tənəffüs. Normal tənəffüs düzgün nəfəsalma və havanı qənaətlə, bərabər ölçüdə xərcləməkdən ibarətdir. Səsin təmizliyi, düzgünlüyü, gözəlliyi və dəyişməsi düzgün nəfəsalmadan asılıdır. Buna nail olmaq üçün döş qəfəsinin bütün əzələ aparatından istifadə olunur. Sözlər və ya ifadələr arasındakı qısa fasilələr zamanı hiss olunmadan ciyərlərə hava daxil olur. Dərindən nəfəs alanda, xüsusilə, ciyərlərin daha tutumlu olan aşağı hissəsi hava ilə dolur, döş qəfəsi genişlənir, oxu zamanı hava məntiqi cəhətdən bitmiş hissələrə uyğun olaraq az-az xərclənir. Düzgün nəfəsalmanı təmin etmək üçün müxtəlif təmrinlər məsləhət görülür.: birdən beşə qədər saymaqla nəfəs almaq və ciyərlərin həddən artıq dolmasına yol verməmək, xüsusi mətnləri oxuyarkən nəfəsalmanı yoxlamaq və s.

Səs. Biz söz tələffüz edərkən ciyərlərdən hava buraxırıq. Hava nəfəs yolları ilə xirtdəyə gəlir, orada səs tellərinin yığılıb açılması nəticəsində zəif səs əmələ gəlir. Ağız boşluğunda səs kifayət qədər gur və xoş avazlı keyfiyyət qazanır. Səsin qüvvəsi, ucalığı, uzunluğu, sürəti, tembrilə və s. başqa keyfiyyətləri var. Nitqə ifadəlilik də verən elə bunlardır. Səsin qüvvəsi ilə ucalığını eyniləşdirmək olmaz. ,real böyüklüyü bildirir. Ucalıq isə nitq situasiyasından, oxunan mətndən asılıdır. Səsin müəyyən qüvvəsinə malik olan adam həm bərkdən, həm orta səviyyəli, həm də zəif səslə danışa bilər. Bəzən səsin ucalığı bir cümlənin içərisində dəyişir. Səsin uzunluğu (sürəti) uçuculuğu (uzğa

uçaraq digər səslər fonunda ayrılması) da müxtəlif adamlarda fərqlənir. Oxucu öz səsinin imkanlarını bilməli və ondan düşünülmüş şəkildə istifadə etməlidir. Oxu prosesində səs gərginləşdirilmədikdə ifadəliliyin çalarları (kəskinlik, yumşaq, istilik, soyuqluq və s.) hiss olunur.

Orfoepik tələffüz. Oxunun ifadəliliyi onun ədəbi tələffüz normalarına nə dərəcədə uyğunluğu ilə ölçülür. Dilimizdə sözlərin böyük əksəriyyəti yazıldığı kimi tələffüz olunmur. Danışığın daha asan və şirin olması orfoepik normalara əməl edilməsindən asılıdır. Bu prosesdə ədəbi tələffüz normalarının pozulması onun ifadəliliyini aşağı salır, dinləyənin diqqətini yayındırır, məzmunun şüurlu, ifadəli qavranılmasına mane olur, onun dinləyiciyə estetik təsirini zəiflədir. Əlifba təlimi dövründən etibarən şagirdlərin sözləri yazıldığı kimi tələffüz edilməsinə (orfoqrafik tələffüzə, kitab tələffüzünə) yol verməmək lazımdır. Bu mərhələdə şagird düzgün yolu yalnız müəllimin nümunəvi oxusunun köməyi ilə seçə bilər. Əgər şagird *alim*, *afərin*, *nadinc* sözlərini çətinlik çəkmədən *a* saitini uzun tələffüz etməyi bacarırsa, *almaya, cərgəyə, quzuya, işləyir, başlayır, gözləyir və s.* sözlərin tələffüz nümunəsini müəllimdən öyrənməlidir.

Orfoepik tələffüzü şagirdlərə öyrətmək üçün onlara müstəqillik tələb edən tapşırıqlar vermək lazımdır. Məsələn şagird oxuyur, müəllim və yoldaşları hansı sözlərin düzgün tələffüz olunmadığını bildirir, şagird öz səhvini düzəldir, müəllim şagirdin səhvə yol verdiyini müəyyən qaydaları xatırladır, onun səhvini düzəliş verir.

İntonasiya: Nitq, o cümlədən oxu prosesində intonasiyanın rolu böyükdür. İntonasiya sözün mənasını gücləndirməklə, bəzən sözdən daha çox şey ifadə edir. Bəzən intonasiyanın köməyi ilə sözə onun ifadə etdiyi mənanın əksini vermək olar.

İntonasiya geniş və dar mənada işlədilir. Geniş mənada intonasiya dedikdə, səslənən nitqin birgə təsir göstərən komponentlərin mürəkkəb kompleksi nəzərdə tutulur. Nitqdə və cümlələrdə aşağıdakı komponentlər özünü göstərir.

- Vurğuda ifadə olunan və nitqin dinamikasını müəyyən edən **qüvvə**
- Müxtəlif hündürlükdə səslər üzrə səsin hərəkətində ifadə olunan və nitqin melodikasını müəyyən edən **istiqamət**
- Uzun səslənmə və fasilələrdə ifadə olunan ,nitqin surətini və ritmini müəyyən edən **surət**
- Nitqin **səslənməsinin xarakterini** (emosional rəngini) müəyyən edən **tembr** (çalarlıq)

Vurğu :Nitqdə səs seli cümlələrə ayrılır.Cümlədə isə səslər mənasına görə ritmik qruplarda birləşir.Bunu tələffüz xarakterli nitq taktı və ya fraza adlandırmaq olar.Hər bir nitq taktından sonra azacıq fasilə verilir. Cümlədə kiçik olan bu intonasiya –məna parçası qavrayış üçün dərhal olduğundan oxunan mətin yaxşı başa düşülür.Nitqin yaxşı başa düşülməsində vurğunun da rolu böyükdür. Vurğunun müxtəlif növləri var:heca vurğusu, fraza vurğusu, məntiqi vurğu, emfatik vurğu.

Oxu zamanı frazadakı sözlərdən birində vurğulu heca qüvvətli səslə tələffüz olunur.Bu,**frazeoloji vurğu** adlanır.”**Yaxşı,** siz deyən **olsun,**mənim **mehriban** balalarım”

İfadəli oxuya hazırlıq işində **heca vurğusu** da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Adətən,vurğu cümlədə nitq situasiyası baxımından daha mühüm sözün üzərinə düşür.Bu,**məntiqi** vurğudur.Üzərinə vurğunun düşdüyü söz qüvvətli,ucadan deyilir.Məntiqi vurğu yerinə düşməyən nitqdə məna dinləyiciyə dəqiq çatmır. Məntiqi vurğu ədəbi əsərlərdə xüsusi əhəmiyyətə malikdir.Cümlədə vurğunun yerini dəyişdikdə məna təhrif olunur,yeni məzmun kəsb edir.

Emfatik vurğu vurğunun xüsusi növüdür.Emfatik vurğu sözün emosional cəhətdən gücləndirilməsini,yaxud oxuyanın bu və ya digər sözlə əlaqədar affektiv vəziyyətini ifadə edir.Əgər məntiqi vurğu diqqəti müəyyən sözə cəlb edirsə,emfatik vurğu onun emosional yükünü artırır.Birinci halda oxuyanın niyyəti,ikinci halda isə hissləri ifadə olunur.Emfatik vurğu zamanı sait səslərin uzanması mühüm rol oynayır.”Əhsən sənəəəə!,Ə-ə-ə-ə-əla!Yaxşı-1-1-1-1-1.vaxtımı alma!”

OXUNUN ŞÜURLULUĞU :Oxunun şüurluluğu oxunmuş mətnin məzmununun şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsinə xidmət edir.I sinifdə ayrı-ayrı səsləri hecada,hecaları sözlərdə birləşdirməklə oxuyan şagird çox vaxt oxuduğunun mənasını başa düşmür.Bu ondan irəli gəlir ki,o,eyni vaxtda eyni vəzifəni (oxu tematikasına yiyələnməti və oxuduğu mətnin mənasını başa düşməyi)yerinə yetirir.Digər tərəfdən yazılı mətnin qavranılması psixoloji cəhətdən şifahi nitqi qavramaqdan çətindir. Şagird şifahi sözü qavrayarkən ,hər şeydən əvvəl,onun bütövlükdə səslənməsini,səs obrazını dərk edir,bundan əlavə o,söz birləşməsinin melodiyasını ,cümlənin intonasiyasını qavrayır.Bu səslənmə çox vaxt onu maraqlandıran məna ilə bağlı olur.Yazılı mətində səssiz hərflər,sözlər ,cümlələr ilk baxışdan uşaq üçün heç bir reallıqla ,məzmunla bağlı deyil.Ona görə də uşaqlar bədii ədəbiyyatı eşitməyi oxumaqdan üstün tuturlar.Oxu prosesində situasiyadan asılı olaraq çətinlik qarşıya çıxır.Adətən,şifahi danışığı şagirdə tanış olan situasiyada baş verir və aydın başa düşülür.Mətində isə yazılı işarələrlə hələ uşağın adət etmədiyini məsələdən bəhs edilir.Şagirdin çətin söz və ifadənin başa düşməsi

üçün bəzən dərslikdə heç bir istinad olmur. Bəzən mətinə aid şəkil bu çətinliyi qismən aradan qaldırır.

Şüurlu oxu təlimi nəticəsində şagird aşağıdakı bacarıqlara yiyələnmişdir:

- Əsərin ideyasını başa düşmək
- Mətnin, ondakı faktların, hadisələrin məzmununu başa düşmək
- Mövzunun məzmunu əsasında hekayənin əsas fikrini izah etmək, onun emosional məzmununu yaşamaq
- Əsərin hissələrinin məzmununu qiymətləndirmək
- Yazılı nitqin ifadəliliyini (durğu işarələri, sözlərin sırasında epitet, digər ifadə vasitələri) başa düşmək
- Oxuduğu əsasında müasir həyatımızın həqiqətlərini başa düşmək və qiymətləndirmək.
- Müəllifin ustalığını, əsərin ideyasını, başlıca mənasını, qəhrəmanın fikirlərini, həyəcanını ifadə etmək üçün istifadə etdiyi priyomları başa düşmək və qiymətləndirmək

Şagirdlərin belə bacarıqlara yiyələnmələri üçün qavrayışın dərinləşdirilməsinə yönəldilmiş məşğələlərin təşkili məsləhət görülür:

- Şagirdlərin məzmunu qavramağa hazırlamaq
- Əsər oxundan sonra 2-3 sualla məzmunu qavradığını yoxlamaq
- Lüğət üzrə iş aparmaq
- Əsərin planını tərtib etmək
- Seçmə oxu təşkil etmək
- Məzmunu nəql etmək
- İdrakı və tərbiyəvi nəticə çıxarmaq
- Məzmunu uşaqların həyatı, ictimai faydalı əməyi ilə əlaqələndirmək

Kiçikyaşlı oxucu, hər şeydən əvvəl, yazıçının yaratdığı tablolu, portreti, insanların keçirdikləri hiss və həyəcanları aydın təsəvvür etməyə, duymağa, qəlbindən keçirməyə hazır olmalıdır. Onda daxili aydınlıq, əyanilik yaranmalıdır. Materialın xarakterindən asılı olaraq bir dəfə tarixi şəkillərin reproduksiyyalarından, bəzən qədim əşya nümunələrindən, bəzən kinofilmlərdən, bəzən ekskursiya və müşahidələrin nəticələrindən və s. istifadə etmək mümkündür. Oxuya hazırlığın ən mühüm məsələlərindən biri mətindəki mənası tanış olmayan və ya az tanış olan sözlərin mənalılarının açılması üzrə işdir. Fikrin ifadəsi olan söz böyük hikmətə, güclü təsir qüvvəsinə malikdir. Söz və nitq ifadələri olmadan təfəkkür baş verə bilməz. Söz yeni anlayışların yaranmasına xidmət edir, lakin sözün mənası aydın olmasa, onun arxasında əşya və ya hadisə haqqında konkret təsəvvür durmasa, bu funksiya yerinə yetirilə bilməz. Ona görə də müəllim çalışmalıdır ki, şagirdlər hər

bir sözün mənasını başa düşsünlər.Bəzən şagirdlər cümlədəki ayrı-ayrı sözlərin mənalarını başa düşür,bütövlükdə cümlənin mənasını dərk etməkdə çətinlik çəkirlər.Cümlənin konstruksiyası,onda sözlərin sırası,məntiqi vurğunun yerində işlənməməsi mənanın başa düşülməsinə imkan vermir.Ona görə də müəllim hər bir cümlənin,mətnin hissəsinin,bütövlükdə mətnin məzmununun başa düşülməsi üzrə iş aparmalıdır.Bu zaman şagirdlərə fərdi yanaşmaq ,oxu və anlama prosesində hər birinin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır.